

Լ. ՄԻԼԻՏԵՆԻՐ-ՐԵԿԼ

«ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼ»-Ի ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՆԵՐԸ ԵՎ ՑԱՐԱԿԱՆ
ՎԱՐՋԱՊԵՏՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

«Հյուսիսասիայի»-ի սյուների՝ Ստ. Նազարյանցի և Մ. Նալբանդյանի՝ գործունեությունը, ինչպես հայանի է, ընթացել է ամբողջապես Կովկասից և Հայաստանից դուրս, Ռուսաստանում:

Ծնված լինելով Թբիլիսիում և անց կացնելով այստեղ իր մանկությունն ու պառնակությունը (1812—1835), Ստ. Նազարյանն այնուհետև ուսանում է Դորպատում և գործում Պետերբուրգում, Կազանում և Մոսկվայում: Եվ միմիայն 1869 թ. նա՝ ստանձնելով Ներսիսյան դպրոցի տեսչի պաշտոնը՝ փոխադրվում է Թբիլիսի, սակայն՝ «համերաշխություն չգտնելով» հոգաբարձության կողմից՝ 1871 թ. հրաժարվում է հիշյալ պաշտոնից ու վերադառնում Մոսկվա,՝ ուր և մնում է ցմահ:

Մ. Նալբանդյանին՝ Նոր-Նախիջևանցուն՝ վիճակվում է Կովկասում և, մասնավորապես, Թբիլիսիում և Հայաստանում լինել միմիայն 1860 թ. մի քանի ամսով՝ Հնդկաստան գնալու ձևականությունները կարգավորելու խնդրի կապակցությամբ:

Չնայած այս երկու գրական գործիչների կարճ ժամանակով Կովկասում լինելուն և կովկասյան ցարական վարչապետների ձեռին նրանց դեմ ոչ մի փաստական տվյալ չլինելուն, նրանք, այնուամենայնիվ, իրրե «անբարեհույս» տարր էին ճանաչվել և նույնիսկ նրանց անձի կամ լուկ հիշատակության շուրջը զաղտնի հետախուզում-հսկողություն էր նշանակվել ու կատարվել, որ և գտել է իր արտահայտությունը Կովկասյան փոխարքայի Գլխավոր Վարչության Պետի դիմանառան գործերում, որոնք՝ իրրե հատուկ արխիվային ֆոնդ № 5/12-ի ներքո՝ պահվում են Վրացական ՍՍՌ ԵՊՍ-ի Արխիվային վարչության սխտեմում մտնող Վրաստանի Կենտրոնական Պատմական Արխիվում:

I

Այս գործերից մեկը՝ № 787—«О духовных армянских семинариях» վերնագրով, որ սկսված է 1869 և ավարտված 1871 թ., վերաբերում է Ստ. Նազարյանի գործունեության այն շրջանին, երբ նա Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ էր կարգվել:

Այն պարունակում է 3 գրություն «հույժ զաղտնի» (весьма секретно) մակագրությամբ:

1. Թբիլիսիի նահանգապետ Կոնստանտին Բվանովիչ Օրլովսկու դեկուցագիրը Կովկասի փոխարքայի Գլխավոր Վարչության Պետ՝ Իարոն Ալեք-

¹ Համաձայն Ստ. Մալխասյանի կողմից «Համառոտ պատմություն Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի յոթնամյակից» գրություն (1824—1899)՝ զրբույկի (թ. 1900), Ստ. Նազարյանը 1869 թ. սեպտեմբերին ուսնանք տեսչի պաշտոնը, որի մեջ հաստատվեց նույն տարվա նոյեմբերի 11-ին, № 367 կանոնով (էջ 129), իսկ հրաժարվեց 1871 թ. հուլիսի 1-ին (էջ 138—139):

սանդր Պավլովիչ Նիկոլաի (Николай) անունով 1869 թ. 27 հոկտեմբերի — № 200.

2. Հիշյալ վարչության պես բարոն Նիկոլաի գրությունը նահանգապետ Օրլովսկուն 1871 թ. հունվարի 7—№ 2, և՛

3. Հիշյալ նահանգապետ Օրլովսկու գեկուցածից բարոն Նիկոլաիին 1871 թ. փետրվարի 3— № 17.

Ահա այդ գրությունները.—

„Милостивый Государь Барон Александр Павлович!

„Получив негласным путем сведения, что из Москвы прибыл недавно в Тифлис профессор Лазаревского лицея Степан Назарьянц, приезд которого состоялся будто бы вследствие приглашения патриотического общества армян для руководства в национальных их стремлениях, враждебных нашему Правительству, я распорядился о собрании более подробных по этому предмету данных. Из доставленного мне ныне донесения обнаруживается, что означенный Назарьянц по окончании курса наук в Дерптском Университете был преподавателем восточных языков в Университете Казанском, откуда его перевели в Лазаревский Институт; в настоящее же время он действительно назначен Инспектором Тифлисской Армянской Семинарии с подчинением ему и всех остальных армянских школ. Выбор этот, основанный на репутации, коею Назарьянц пользуется в среде армян в качестве патриота, сделан попечительным комитетом армянских учебных заведений и утвержден Патриархом Кеворком.

„Насколько вредно может отразиться влияние названного Назарьянца на здешнее армянское юношество—определить теперь трудно и заключение сие можно вывести лишь из ряда наблюдений по истечении некоторого времени, но я счел не излишним ныне же довести о вышеизложенном до сведения Вашего Превосходительства в тех собственно соображениях, что в связи с настоящим случаем находится общий вопрос о Тифлиских армянских учебных заведениях, как в самом г. Тифлисе, так и в уездах Горийском, Телавском и Сигнахском, содержащих сколько на суммы частных благотворителей, столько же на уделемое по распоряжению Патриарха деньги из свечного сбора, каковые заведения, сколько мне известно, находятся вне всякого контроля. Не подчиняясь инспекции учебного ведомства и в то же время не давая никакого отчета в действиях своих Губернскому Начальству, училища эти составляют нечто отдельное, управляемое особым Комитетом из лиц выборных и действующее по указаниям, исходящим только от Патриарха. Мне казалось бы, для устранения всяких недоразумений на будущее время, изъять все армянские училища из той, ничем не оправдываемой исключительности, в коей они находятся, распространив как на личный состав преподавателей в оных, так равно и на программу преподаваемых в них

наук, если не надзор, то по крайней мере некоторое участие Кавказского Учебного Округа.

„Представляя таковое мое мнение на благоусмотрение Вашего Превосходительства, имею честь покорнейше просить о последующем почтить меня уведомлением“.

(Ստորագրություն) Орловский

„Милостивый Государь Константин Иванович.“!

„В докладе 27 октября 1869 г. за № 200 Ваше Превосходительство, сообщая об опасениях того влияния, какое может выразиться от подчинения всех армянских училищ бывшему профессору Лазаревского Института Назарьянцу, присовокупили, что положительное по сему предмету заключение можно вывести из ряда наблюдений по истечении некоторого времени.“

„Предполагая, что с того времени могли быть собраны достаточные данные для составления безошибочного по означенному предмету мнению—я покорнейше Вас прошу о сообщении мне таких в дополнение вышеозначенного Вашего доклада“.

(Ստորագրություն) Барон Николай

„Милостивый Государь Барон Александр Павлович!“

„На предложение Вашего Превосходительства от 7-го января за № 2-м имею честь донести, что проживающий в Тифлисе бывший профессор Лазаревского Института Назарьянц, как оказалось по собранным справкам, не успев приобрести желаемого влияния в среде здешнего армянского населения, намерен в скором времени оставить Тифлис и отправиться, как нужно полагать, в Москву“.

(Ստորագրություն) Орловский

Ստ. Նազարյանցի շուրջը սահղծված «անբարենուստության» համարվր, անկասկած, պիտի առաջանար այն տպավորությունից, որ ցարական եռ-
նավարությունը Կովկասում ստացել էր 1865 թ. բրդըսրը Նազարյանցի
ապստամբության կապակցությամբ,¹ երբ Ստ. Նազարյանցին «համապատ-
աստություն» չառաջող լինելու և Բազելի հայ բողոքականների հետ կապ
ունենալու մեջ էին մեղադրում:²

¹ Հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Համբարների երուրթը Քրիստիում 1863 թվականին, Գ.Սուն-
գուկյանը և հայ մատուցականները, — «Պրոգրեսի» Վրաստան» 1938 թ. № 20.

² Հմմտ. բժ. Լ. Տիգրանյան, Խորանակա՝ Դորդառ համալսարանը և Նոա հայ ուսա-
նները 1830—1892, — «Համա» 1903 թ. № 5, էջ 21—22, № 6, էջ 82—83, Հայերի մեջ
բողոքականության (լութերականության) ամրաման բազմակամ ուսումնի մասին, ի միջի
այլոց, մանրամասն խոսվում է Վրաստանի պատմական արխիվի № 5, 12 ֆոնդի № 6934
գործում (1871 թ.) — Օ желании Вагаршапатских жителей принять лютеранское испо-
ведание, «Հայաստան» Արտաքին գործերի մինիստրության Ասիական ղեկավարամեկնի
Պրեկտոր Պետր Սարեմուխովի հանուն ներքին գործերի ստորաբաժանի օգնական

Համենայն դեպս, Կովկասյան փոխարքայի օգնական զեն. իշխան Եր. Օրբելիանու (վրաց հայտարարանագրի) թղթերում, որ Վրացական ՍՍԻ Գիտ. Ակադեմիային ենթակա Վրաստանի Պետական թանգարանի զրական բաժնի արխիվային ֆոնդումն է գտնվում, մի կտոր թղթի վրա, որի մի երեսին հիսանուհի Դադիանու արտասահմանյան հասցեն է նշած (France-Paris. A son Altesse sérénissime Madame la Princesse Catherine Dadian de Mingrelie. L'Hotel du Louore), մյուսի վրա մատիտով նշած է հետևյալը (վրացերեն)։

«Մոսկվայում գտնվում է Ստեփան Նազարյանցը, պրոֆեսոր Մոսկվայի համալսարանում (sic)։ Սա նախանախադա՛ն (բնագրում՝ «պրեդպրեդստելի») է Սիրո Եղրայրենի» (բնագրում ուղևերեն՝ «Братъя Любви») ընկերության։ Սա դաստիարակեց (սնեց) Գոգոթերիձեն, Շանշիկի որդոց և ուրիշներին. քարոզում է ազատություն, հայրի ազգայնականությունը (բնագրում՝ «նացիոնալորա»), հավատափոխություն. սրա հետ են միասին Պետրոս (բնագրում՝ «Պետրե») Շանշիկը, Սասիսոմո. Սիմոնյանցը և ուրիշները, իբրև օժանդակույններ և տարածողներ այս ուսմունքի։ Սրանք քարոզում են մատերիալիզմ (բնագրում ուղևերեն՝ «материализм»)»։¹

II

Երկրորդ գործը, որ մեր ուշադրությունը գրավեց, նույն ֆոնդի № 7094-ն է, 1874 թ.— «О карточках армянского писателя Налбандьяна»։²

Այս գործը պարունակում է մի շարք գրություններ «զադտնի» (секретно) մակագրությամբ.

1. Երևանի Նահանգական Ժանդարմական Վարչության Պետի զեկուցագիրը (պատճենը) Ն. Կ. Մ. սեփական դիվանատան 3-րդ բաժանմունքի անունով, 1874 թ. 9 ապրիլի № 35,

2. Նույն վարչության Պետի զեկուցագիրը Կովկասյան Փոխարքա մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլայևիչի անունով 1874 թ. նույն 9 ապրիլի № 9, որին կցված է վերոհիշյալ № 35 զեկության պատճենը։

3. Կովկասյան Փոխարքայի Գլխավոր Վարչության Պետ՝ բարոն Ալեքսանդր Պավլովիչ Նիկոլայի (Николай) շրջաբերական գրությունները Այսր-

Գրությունների զեկարամանի գիրկտոր կոմս Էմմանուել Կարլովիչ Սիվերսի նույն 1871 թ. 24 մայիսի № 38 գրության մեջ.

«Сомнительно, чтобы те из турецких и персидских армян, которые не перестают еще взирать на первопрестольный Эчмиадзинский монастырь, как на святиню, а они все-таки составляют более чем миллионное население,—хладнокровно отнеслись к тому, что в самом сердце их церкви, под глазами их первосвященника и русских властей, целые массы их единоверцев отторгаются пропагандою от прародительской церкви.

«В виду того, что одни уже слухи об опасности, которая будто бы в пределах России угрожает Армянской церкви, не смогут не произвести в среде иноземных армян сильнейшей тревоги и не дать место новым поводам недоверия их к России...».

¹ Այստեղ գուցե ակնարկ է Մ. Նալբանդյանի մասին.

² Հմմտ. Նույնպիսի գործը Խ. Արուստյանի պատկերի մասին Կովկ. ցենզուրական կոմիտեի № 114 ֆոնդի մի գործից Իվ Բեկլարովի հոդվածում՝ «Արշալույս» 1940 թ. № 3, էջ 68.

հոգեւոր նահանգապետների անունով 1874 թ. 1 ժամատի № 125—127, եւ
4. Թրիթսիի նահանգապետ Կոնստանտին Իվանովիչ Օրլովսկու գեղու-
ցագիրը բարոն Նիկոլայի անունով 1874 թ. 7 սեպտեմբերի № 75:

II.

(Копия с донесения начальника Эриванского Губернского Жандармского Управления в 3-ье Отделение собственной Е. И. В. Канцелярии, от 9-го апреля за № 35).

«В последнее время здесь, как мне передали, стали получа-
[ь]ся из Тифлиса молодыми армянами карточки армянского писа-
теля Налбандьяна, который, как говорят, в пятидесятых годах, за
свободные свои антиправительственные сочинения, был сослан в
г. Камышин Саратовской губернии, где недавно и умер. Карточка
кругом исписана похвальными словами Налбандьяну, в роде следую-
щих: „Спаситель отечества“ или „Один Бог не ответен“. Карточка
эта появилась в кельях монашеских в Эчмиадзинском монастыре.
Карточки эти раздаются в Тифлисе молодым людям бесплатно, раз-
даются они и в учебных заведениях армянам, оканчивающим курс,
но кем раздаются, того мне не сообщили.

«Одновременно с появлением упомянутых карточек, появились
у молодых армян здесь платки с изображением благодетелей Арме-
нии: Зайрмайра, Тиграна, Ерванта, Ваче (ընազրու՝ „Ваге“), Ваакна,
Гайка II и Ардашеса. Один платок при сем честь имею предста-
вить в 3-е Отделение собственной Е. И. В. Канцелярии, карточка
же с изображением Налбандьяна по приобретении мною будет
представлена.

Верно: майор Зольтовский¹

«Его Императорскому Высочеству Великому Князю Наместнику
Кавказскому.

«Имею честь при сем представить В. И. Высочеству копии с
донесений моих в 3-е отделение Собственной Е. И. В. Канцелярии,
от 9-го апреля за № 35 и Управляющему оным отделением, того
же числа за № 37».

(Ստորագրութիւն) Майор Зольтовский

Կրկնելով ա. զրության ամբողջ բովանդակութիւնը՝ հոգեւորական Փո-
խարքայի Գլխավոր Վարչության Պետ բարոն Նիկոլային գիտում է Այս-
րկանի նահանգապետներին շրջաբերականով, որ վերջանում է հետե-
ւյալ արգասով.

«Имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство,
в случае действительности появления в Тифлисе вышеозначенных,

¹ ՀՀՄ. «Փրկան ժամանակներ» I. Արմֆան. Երեւան. 1940, էջ 47.

имеющих тенденциозную цель, предметов, поступить с ними на основании законов и о последующем меня уведомить".

„Ваше Высокопревосходительство Барон Александр Павлович.

„Вследствие секретного сообщения Вашего Высокопревосходительства от 1 мая сего года № 124, о распространенной между молодыми армянами фотографических карточек ссыльного политического преступника Налбандьяна и платков с изображениями разного рода благодетелей Армении, по моему распоряжению, было произведено негласное дознание, коим обнаружено, что означенных платков в продаже по г. Тифлису не имеется, а оттиском карточек занимаются фотографии Мамиконянца и Артюра Шахбазова.

„Руководясь этими сведениями, я, на основании Высочайшего повеления 12-го декабря 1866 года и циркуляра Министра Внутренних Дел 12 июля 1867 года, поручил одному из состоящих в моем распоряжении чиновников произвести обзор означенных двух фотографий, результатом которого было открытие и задержание в фотографическом заведении Артюра Шахбазова негатива с двумя изображениями Налбандьяна.

„Возбудив установленным порядком противу Шахбазова законное преследование и предписав старшему Полициймейстеру о производстве дознания относительно приобретения Шахбазовым указанного негатива, преданного ему, по его заявлению, будто бы посторонним лицом, я, в видах преграждения дальнейших способов к распространению фотографических снимков Налбандьяна и отображения, в случае обнаружения, законным путем тех, которые доселе были разданы в разные руки, распорядился отпечатанием 12 экземпляров означенных карточек, которые, по изготовлении, будут препровождены к Эриванскому Губернатору и к Тифлисскому Старшему Полициймейстеру“.

(Штернберг-Рубин) Орловский

Л. М. Меликсет-Бек

Идеологи „Юсисапайл“-а („Северное Сияние") и царская администрация на Кавказе

Р Е З Ю М Е

Публикация архивных материалов, извлеченных из дел №№ 787 (1869—1871 г.г.) и 7094 (1874 г.) фонда № 5/12 канцелярии Главного Управления Наместника Кавказского касательно „неблагонадежности“ идеологов издававшегося в Москве в 1858—1866 гг. армянского журнала „Юсисапайл“ (Северное Сияние) Ст. Назарьяна и М. Налбандьяна.

